УДК 398

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ТАТАРЛАРНЫҢ ТУЙ ЙОЛАСЫ КОМПЛЕКСЫНДА ҖЫРЛАР

Обрядовые песни – важная часть быта и праздников-пиршеств народа. В статье автор исследует песенное творчество татар, встречающиеся в составе комплекса свадебного обряда. Песенное творчество подобного ряда в исследовании показано с точки зрения их ритуального содержания, поэтической формы и обрядовой функции, определены роль и место обрядового фольклора в жизни народа. Статья затрагивает вопросы классификации и поэтики татарских народных песен свадебного обряда, тождественности их с жанрами других тюркских народов, представляет жанровый состав песен, обращает внимание на их современное состояние. Рассуждения автора аргументируются примерами из фонда татарских народных песен.

Ключевые слова: комплекс свадебного обряда, песенное творчество татар, песни-причитания «кыз елату», «яр-яр», стенания невесты, поэзия обрядового фольклора.

Ritual songs are an important part of everyday life and feasts of the people. In the article, the author explores the song creativity of the Tatars, which are found as part of the wedding ceremony complex. Song creativity of such a series is shown in the study from the point of view of their ritual content, poetic form and ritual function, the role and place of ritual folklore in the life of the people are determined. The article touches upon the issues of classification and poetics of Tatar folk songs of the wedding ceremony, presents their genre composition, draws attention to their current state. The author's reasoning is supported by examples from the fund of Tatar folk songs.

Keywords: wedding ceremony complex, song creativity of Tatars, songs-lamentations «kyz elatu», «yar-yar», groans of the bride, poetry of ritual folklore.

Туй – төрки халыкларда уртак сүз. Асыл мәгънәсе белән күп халык җыйналып, мул табында сыйлануны, күңел ачу мәҗлесен аңлата. «Туй – җыен, сый да уен» дигән әйтем дә бар. Шуның белән бергә туй – көнкүрештә башкарыла торган йола да. Аның борынгы ышанулар катнашкан магик сыйфатлары, кыз бирү-килен төшерүгә бәйле керем-чыгымы, мәһәр-калымы һәм тарихи хокук белән бәйле башка үз кануннары бар. Туй – этнография белән халык иҗатын, йола поэзиясен үз эченә алган катлаулы күренеш, тулы бер комплекс.

Фәндә татар халкының туй йоласын бер-берсенә тыгыз бәйләнгән өч өлешкә бүлеп йөртәләр: 1) яучылау, килешү, билге алышу (ике якның вәгъдәләшүе), ярәшү кебек йола-гадәтләрне үз эченә алган туй алды йолалары; 2) туй мәҗлесенә, кыз һәм егет ягында туй үткәрүгә бәйле гореф-гадәтләр тәртибе; 3) килен төшерү, шәл салдыру, кода

төшерү, кияү кайтармасы (кайтарма аш) һ. б.дан гыйбарәт туй арты йолалары.

Татарлар – сибелеп яшәүче халык. Урынына-ягына, авылына-тирәлегенә карап, туйлар төрле җирдә төрлечә үткән. Казан тирәсендә яшәүче татарларның туйлары белән, әйтик, Башкортстан, Мордовия республикалары, Төмән, Түбән Новгород өлкәсе татарларының туйлары яисә ислам дине, шәригать кануннары катнашкан туйлар белән керәшен татарларының туйлары арасында күп кенә аерымлыклар, үзгәлекләр табарга була. Бу – тарих һәм көнкүреш, җирле шартлар һәм тирә-юньдәге элемтә-йогынтылар белән бәйләнгән табигый хәл. Шул ук вакытта туй йоласында татар халкының барлык этник төркемнәренә дә хас булган уртак, гомуми гадәтләр, бер үк эчтәлектәге сүз сәнгатенең татарлар яшәгән һәр урында эзлекле кабатлануы һәм бу күренешнең дәвамчанлыгы игътибарны җәлеп итә. Тарихның түренәрәк киткән саен йоланың традицион бердәмлек сыйфатлары күбрәк ачыла, шул ук вакытта, тулаем алганда, безнең гасырда да әлеге бердәйлеккә килеп чыгабыз.

Жанр төрләре күзлегеннән караганда, туй поэзиясе шактый катлаулы. Лирик, драматик төсмерле «Кыз елату» җырлары белән бергә, бу поэзия хәзинәсендә туйда яучылар тарафыннан әйтелә торган кинаяле такмазалар да, теләк әйтүгә юнәлгән арбаулар да, мактау җырлары да, чәнечкеле шаян такмаклар да очрый. Аларның һәркайсының үзенә генә хас стилистик формасы бар, башкару алымнары да төрле. Ялгыз җырлауга исәпләнгән лирикадан тыш, диалогка корылган яки күмәк җырлана торган әсәрләр күп очрый. Туйның эчке логикасына буйсынып, аларның я берсе, я икенчесе башкарыла. Туй поэзиясенә кергән әсәрләр чыбылдык астында, аулакта яисә мәҗлес вакытында гына түгел, йола таләбе кушканча, капка төбендә, ак келәт янында, тәрәзә һәм бусага алдында яисә кыз катына үтә торган ишекнең төбендә дә җырланган.

Туй алды йоласы гадәттә яучылау белән башлана. Яучы белән сөйләшенгәннең яисә, соңгырак чор гадәте белән, кыз сорарга барып, килешенеп кайтканның соңында, алдан билгеләнгән көнне, китәчәк кызны иптәшләре-тиңдәшләре озатырга килә. Кызның чәченә тәңкәләр үреләә, башына яулык яптырыла, өстенә ак бөркәнчек каплана. Шул чагында махсус җырлар – «Кыз елату» җырлары башкарыла. Алар кияүгә бирелгән кыз һәм аның дус-ишләре, ә кайбер очракларда йоланы әйбәт белүче берәр карчык тарафыннан җырланган. Җырларның төп эчтәлеге кызның туган йорты, әти-әнисе, туганнары, яшьлеге һәм кыз чагы белән саубуллашуга, ире йортында аны көтә дип уйланылган авырлыклардан хәсрәтләнүгә кайтып кала.

Бу йоланың XVIII гасырга караган тасвирламалары бар [Георги; Милькович]. Дөрес, аларда җыр үрнәкләре бирелмәгән. Тулырак мәгълүматлар һәм җыр текстларының басылып чыгуы XX гасыр башына карый [Акчурина; Рәхим Г.]. Шул ук гасырның икенче яртысында басылган чыганакларда [Бурганова; Мөхәммәтҗанов] әлеге

йола вакытында башкарылган җырларның текстлары китерелү белән бергә йоланың җирле-локаль үзенчәлекләренә дә игътибар ителә башлый. XX гасыр азагында дөнья күргән академик 13 томлыкның «Йола һәм уен җырлары» томында «Туй йоласына караган җырлар» бүлегендә әлеге төр иҗат кыз елату җырлары, сыктаулар, «яр-яр» җырлары, «ишек бавы», туй мәҗлесе җырлары, бирнә сорау җырлары, килен төшерү җырлары, туйда кунакларның бер-берсен макташу һәм хурлашу характерындагы җырлар кебек исемнәр белән аерым төркемләнеп, һәр төркемгә этрафлы аңлатмалар белән басылып чыкты [Татар халык иҗаты, 1980]. Әлеге төр иҗат XXI гасыр башында да актуальлеген югалтмый, фәнни экспедиция нәтиҗәләрен чагылдырган төрле җыентыкларда [Кадыйров] «Кыз елату» җырлары шулай ук киң чагылыш таба. Аеруча «Татар халык иҗаты»ның яңа академик 25 томлыгында йола җырларына, шул исәптән кыз елатуга бәйле иҗатка зур урын бирелгән, томда җыр текстлары һәм аларга кыскача бәяләмә, тулы аңлатмалар табарга мөмкин [Татар халык иҗаты. 25 томда. 2 т.: Йола фольклоры, б. 215–285].

Йола җырларының өйрәнелү тарихын күп катламнардан торган йола фольклорыннан аерып карап булмый. Йола поэзиясенең, тагын да гомумирәк итеп алганда, йола фольклорының аерылгысыз атрибуты буларак, йола җырлары турында беренче мәгълүматлар К. Насыйри хезмәтләрендә урын алган булса, соңгырак чорда мәсьәләнең күп кенә яклары Н. Исәнбәт, И. Надиров, М. Нигъмәтҗанов, Р. Мөхәммәтҗанов, М. Мәһдиев, М. Бакиров, Д. Рамазанова, Ф. Баязитова, Ф. Урманчеев, К. Миңнуллин тикшеренүләрендә яктыртылды. Галимнәрнең игътибар үзәгендә йолаларның күбрәк поэзиягә караган өлеше, сүз белән бәйле фольклор тора.

Кыз елату йоласы төрки халыкларның күбесендә очрый. Казакъ, кыргыз, үзбәк, башкорт фольклорында да бу йоланың махсус җырлары бар. Татарлар яшәгән җирләрдә йола төрлечә аталган:«Кыз чеңләтү», «Чеңләү», «Таң кучат», «Сыктау», «Яслату», «Әтеки эйттерү», «Әҗәл итеп җырлау» һ.б. Әмма исемнәрдәге төрлелек ритуалның җисемен үзгәртми. Кызның ата-ана йортыннан елап аерылуы әлеге йолада үзенә күрә мәҗбүри бер шарт булып тора. Хәтта ярәшкән кешесенә үз теләге белән яратып чыкса да, кыз «еларга» тиеш булган. Бу хәл кыз елатуга ата-бабадан килгән изге йола итеп караудан килә булса кирәк. Шундый мәкаль-нәсыйхәтләр дә бар: борынгылар «Елап барсаң, гомерең көлеп узар, көлеп барсаң, гомерең елап узар», «Үз атаң йортында елап бетермәсәң, биатаң йортында күз яше түгәрсең», «Елап барсаң, елмаеп яшәрсең» дигәннәр.

Кыз елату йоласы мишәрләр яшәгән төбәкләрдә, керәшен һәм себер татарлары арасында аеруча нык таралган була. Борынгырак заманнарда бу йола казан татарларында да булган. Кызның туган өеннән, эти-әнисе яныннан елап китү, елап аерылу гадәте хәзерге көннәрдә дә очрый. Ләкин елап җырлау гадәте бу тирәләрдә акрынлап юкка чыккан. Моның сәбәбен XX башында ук Г. Рәхим казан

татарларына ислам дине тәэсире белән аңлата [Рәхим Г., б. 28]. Чыннан да, туй йоласындагы күп кенә элементлар белән бергә, татарларның туй поэзиясендәге кыз елату җырларын шәригатьчә никах гадәтләре алыштырган. Шул ук вакытта безнең көннәрдә дә кыз елату җырларын һәм бу йоланың тәртибен белүчеләр әле бар.

Кыз елату йоласының безнең көннәргә килеп җиткән мисалын Чиләбе өлкәсе Нязепетровск районына карый торган татар авылларында очратып, язып алырга насыйп булды. Нязепетровск шәһәрендә Рәхмәтуллина Гөлнур Хәмидулла кызыннан (1953 елгы, тумышы белән Арыслан авылыннан), Нязепетровск районы Арыслан авылында Мөхәррәмова Роза Низам кызыннан (1961 елгы) берничә берәмлектә язып алынган бу җырларны информантлар үзләре «Чеңләү җырлары» дигән исем белән атый. Фольклорчы И. Ямалтдинов Арыслан авылында Р. Мөхәррәмовадан түбәндәгеләрне язып алган: *«Бу чеңләү. Безнең авылныкы. Әйе, гомер буе авылда чеңләгәннәр, җылатканнар...»* [Ямалтдинов, Чиләбе өлкәсе татарлары..., б. 165–167]. *«Кияүгә киткәндә кызны елаталар. Ата-анасын онытмасын, бәхетле яшәсен, дип. Кыз өстенә чаршау коралар. Чаршауны кызның җиңгәләре, туган тиешле кешеләре тотып тора. Кызны шунда кертеп бастыралар. Шуннан чеңләтәләр. Чеңләүчеләр – шул ябынгычны тотып торучылар инде, бу йоланы белгән апалар, кыз ягы туганнары. Кайвакыт кызның әтисен дә шунда кертәләр»,* – дип сөйли информант Г. Хәмидуллина [Мөхәммәтҗанова, Чиләбе татарларында..., б. 316, 318]. Р. Мөхәррәмовадан язып алынган текст түбәндәгедән гыйбарәт:

Ак чүпрәккә төргәнсең дә, акыт[1] кына идең, атакаем,
Артык кына итеп сатып бирдең, артык идеме балакаең?
Әтекәемнең өендә утырганым бары бер такта,
Бер такталарың кызганып, сатып бирдең, әти, чит-ятка.
Чылтыр-чылтыр чын чынаяк, чылтыратмый ничек юаем,
Усал кайнәләргә бирдең, ничек кенә итеп түзәем?

Кыз елату җырларының эчтәлегенә һәм эмоциональ яңгырашына тирән трагизм хас. «Кияүгә чыгуны, туган йортыннан аерылып китүне, – дип яза Ф. Урманчеев, – яшь кыз коточкыч фаҗига дип кабул итә һәм үлем белән бер рәткә куя» [Урманче, б. 71]. Чыннан да, төрки халыклардагы кыз елату җырларының тамыры теге һәм бу дөнья хакындагы бик борынгы мифологик күзаллауларга барып тоташу ихтималы зур. Кыз елату җырларының иң зур күпчелеге кайгы-хәсрәт, күз яше белән сугарылган. *«Әрнеп кенә, сызлап елыймын», «Бикләдегез тимер йозакка», «Ничек ят өйләрдә торырмын»* – бу һ.б. җырларның исемнәрендә үк тирән сагыш, билгесезлектән курку, кире кайтарып алып булмаслыклык югалту хисе, кияүгә китүне зур бер афәт белән тиңләштерү бар. Бу җырларның эчтәлегеннән шулар аңлашыла: кияү йортына кузгаласы кыз тоташ киеренкелектә, аның үз өеннән чит-ят

---

[1] Акыт – акыл, акыллы, зирәк.

урынга һич күчәсе килми, яңа урыныннан ул бернинди яхшылык көтми, булачак иренең йортында үзенә карата һичшиксез булачак дип уйланыла торган кагу-сугуларны күзаллап, әрнеп елый, үзен чарасыз бәхетсез саный, атасы йорты белән мәңгелеккә хушлашкандай ихлас хушлаша. Шул рәвешле, җырда кызның «үз дөньясы» «чит дөнья»га каршы куела:

Атның аягында дагалар,
Дагаларны нигә тагалар?
Ят өйләргә төшкәч, шунысы яман,
Атна да гына узмый кагалар.
Чыбылдыгым гына чуп-чуар,
Чебен генә кунса, кем куар?
Ят өйләргә төшкәч, эчем пошар,
Минем өчен генә кем елар?
Үзем тукыган чуар чаршауны
Ничек ят өйләрдә корырмын?
Әни кәбәм, бирче бер акыл,
Ничек ят өйләрдә торырмын?
Карамалар үсә каршыда,
Көн дә шунда куна карчыга;
Еракларга мине биргәнче,
Бирегез үзебезнең ялчыга.
Юлга чыктым кояш баешка,
Юллары ла төште камышка;
Ни лә хәлләр итеп түзәрсең,
Төшсәң аждаһадай каенишкә?
Йомгак белән генә җеп кенәм
Өлгерә алмадым җыярга;
Өйдә күргән ардак[1]*-хөрмәтне*
Кала инде сагынып еларга.
Биек кенә тауның башында
Яңгыр микән, әллә кар микән?
Әрнеп кенә, сызлап елыймын,–
Миннән язулырак[2] *бар микән?*

[Татар халык иҗаты, 1980, б. 74]

Кыз елату йоласы нигезендә борынгы ышанулар төсмерләнә. Кызның елап китүе аның язмышы юлында торган сынауларны җиңү, усал рухларны йомшарту өчен кирәк дип саналган. Кыз елату үзенә күрә бер инициация үтәүне дә хәтерләтә. Шуның белән бергә, елап аерылуның реаль социаль җирлек белән бәйле сәбәпләре дә аз булмаган. Әйтик, кыз яратмаган, үзе теләмәгән кешегә кияүгә бирелеп, бөтенләй чит-ят зур гаиләгә килеп, көне-төне эшләргә, кимсетелеп-кагылып яшәргә мәҗбүр ителгән булуны да инкяр итә алмыйбыз. Тиң

[1] Ардак– кадер.
[2] Язулырак – бәхетсезрәк.

түгелгә, яисә көндәш өстенә көчләп бирелү күренешләре дә кызның елап китүен тәэмин иткән булырга мөмкин. Болар бәхетсез килен турындагы бәет һәм мәкальләрдә ачык чагылган. Шуңа күрә елату җырларында кызның яшьлеге үткән ата-ана йорты якты буяуларда сурәтләнеп, кыз килен булып төшәчәк каената йорты караңгы төсләрдә бирелә:

Әтиемнең мин өендә, урыным иде түрендә;
Ят кешеләрнең өендә булырмын ишек төбендә.
[Татар халык иҗаты, 1980, б. 92]

Елату җырларында кияү булачак кеше турында хәбәр шактый саран, әмма каената, каенана, кагыйдә буларак, усал, рәхимсез итеп сурәтләнә. Алар ягы – «ят як», анда кызны «ят куллар», «кара төннәр» көтә, бу рәхимсез йортта килен ятка һич ярый алмаячак, аның урыны шиксез ишек төбендә булачак һ.б. Шуңа күрә кыз үзен, иреннән аерып, кияүгә биргән өчен ата-анасына, абый-җиңгәсенә үпкәачу белдерә, ачынып сыктый, «мал урынына саттыгыз» дип рәнҗи. Сатып бирү мотивы кыз елату җырларында гомумән күп очрый, кызның кайгысын тагын да олырак итеп күрсәтүгә хезмәт итә.

Кызның зары, нигездә, ата-анага юнәлтелгән, ул гаилә тирәлегеннән ерак китми, кыз *«Рәнҗүем күп, әтекәм, сиңа, сөймәгән кешегә бәйләдең», «Сөймәс балакаем китте диеп, калырсыңмы, әнкәй, тынычта?», «Ят җирләрдән яучы килгән чакта балам яшь дип нигә әйтмәдең?», «Акрын гына басып, пыш-пыш сөйләп, җиттегез лә минем башыма»* кебек сүзләр әйтеп елый, үзен ят кулына биргәннәре өчен әрнеп, ата-анасына мөрәҗәгать итә.

Кыз елату җырларында импровизация белән традицион поэтика тыгыз үрелгән. Структур яктан бу үрелештә традиционлык катламы шактый көчле, ә индивидуаль иҗат катламы сизелер-сизелмәс бизәкләр рәвешендә генә гәүдәләнә. Традицион поэтикада уртак образлар – сагыш, үпкә, кайгы, өмет тойгыларын сурәтли торган калыплар үзәк урынны алып тора. Икенче яктан, йоланың үз кануннары белән чикләнгән эчке ситуациясе, һәр кызның кияүгә китү очрагы гаять индивидуаль булу җырларда импровизациянең дә зур урын алуына китерә.

Кыз елату җырларының төп шигъри формасын дүрт юллы строфа тәшкил итә. Арада биш-алты юллы строфалар да очрарга мөмкин, әмма алар гадәттә кабатлау-кушымталар хисабына үстерелгән була. Ритмик-интонацион яктан борынгы дастан строфаларын хәтерләтүче җырлар да бар. Аларда бер-берсенә мәгънәви һәм шигъри бәйләнгән тезмәләр саны үстерелә барып, чылбырлы озын строфа барлыкка килә. Мәсәлән, «Әни, мине ник таптың» дип аталган җыр моңа мисал була ала:

Әни, мине ник таптың?
Әти, мине ник саттың?
Әти, мине ник саттың, –
Янчык тулы мал өчен?

Янчык тулы мал белән
Чыршы ызба салырсың,
Чыршы ызбаң эченә
Чыршы өстәлең куярсың,
Чыршы өстәлең өстенә
Ак самовар куярсың,
Кызың искә төшкәчтен,
Чәеңне эчми туярсың.

[Татар халык иҗаты, 1980, б. 71–72]

Җиде иҗекле мондый шигырь төзелеше кыз елату җырлары арасында «Ризкым кала, әнкәем», «Ах, тиңдәшләр, тиңдәшләр» кебек җырларда очрый. И. Надиров кыз елату җырларының мондый төзелешлеләренә карата: «Алар бу йоланың иң борынгы шигъри үрнәкләре булырга мөмкин. Бу форма җырлап түгел, ә көйләп әйтелә торган шигырь буларак күз алдына килә», – дигән фикер белдерә [Татар халык иҗаты, 1980, б. 14].

«Җырларда халык тарафыннан да, шагыйрьләр тарафыннан да уңышлы файдаланылган поэтик алымнарның берсе – лирик эндәшләр», – дип искәртә филология фәннәре докторы, халык җырлары белгече К.М. Миңнуллин [Миңнуллин, б. 259]. Елату җырларының жанр табигатендә дә әлеге хаклы күзәтү чагылыш таба. Кыз елату җырларына риторик сорау, эндәшеп мөрәҗәгать итү кебек стилистик чаралар хас. Бу алым, җырның композициясен оештыру чарасы буларак, кыз елату җырларында бик күп кабатлана. Кыз үзенең моң-зарын, хәсрәтен әйтеп сыктаганда ата-анасына, туганнарына мөрәҗәгать итә, алар белән бәхилләшә, шунда ук үпкәсен дә белдерә, алардан киңәш тә сорый, үтенечләрен әйтә. Җыр поэзиясендәге бу алым елату җырларын җанлы сөйләм интонацияләре җәһәтеннән һәм эмоциональ яктан баета, лиризмны көчәйтә. Чынбарлык белән йола арасындагы күпкырлы мөнәсәбәтләрдән туган елау-сыктау поэзиясендә кияүгә баручы кыз баланың лирик кичерешләре гаять нечкә сурәтләнгән.

Кыз елату җырларының үзенчәлекле бер төркемен «Яр-яр» җырлары тәшкил итүе мәгълүм. Кайчандыр мәдрәсә шәкертләре арасында «Яр-яр» стиленә таянып язылган мәхәббәт шигырьләре дә таралган була. Тарихи-генетик яктан «Яр-яр» әйтү гадәтен белгечләр күп кенә төрки халыкларның туй йоласына хас уртак гадәт дип саный. Бер төркем «Яр-яр» җырлары борынгы «Бүз егет» дастанында да чагылыш тапкан. Үзбәкләрдә һәм төрекмәннәрдә аны «Яр-яр», казакъларда «Жар-жар», нугайларда «Хей-жар», каракалпакларда «Хау-жар» дип йөртәләр. Татарларда сакланып калган «Яр-яр» җырлары, нигездә, гаилә коруга һәм мәхәббәткә багышланган, аларда «яр-яр» сүзләре гаилә коручы яшьләрне бер-берләрен яратып яшәргә, гомергә бергә булырга өнди торган тирән мәгънәле шигъри рефрен буларак кабатланып килә. Туй йоласы комплексындагы кыз елату җырларыннан бераз

аермалы буларак, «Яр-яр»ларда моң-зар мотивы үзәк мотив дип әйтеп булмый, әмма бу төр җырларда да кыз тарафыннан елап-сыктап әйтелгән юлларда үзояңнан ят җиргә күчену хәсрәтеннән туган сагыш тоемлана:

Дүрт почмаклы өемдә урыным калды, яр-яр,
Кара чәчем толымын сүтәм инде, яр-яр;
Дүрт колаклы казанда өлешем калды, яр-яр,
Сынамаган ят җиргә китәм инде, яр-яр.
[Татар халык иҗаты, 1980, б. 108]

Туй йоласы комплексындагы «Яр-яр» җырларында яшь парга карата котлау сүзләре, мактаулар, кияүгә бирелә торган кызның күңелен күтәрердәй теләк-киңәшләр әйтелә, җырларда тантаналылык хисе өстенлек ала:

Берең егет, берең туташ, кушылдыгыз, яр-яр!
Берегез ефәк, берегез ука, ишелдегез, яр-яр!
Берең кияү, берең килен, берләштегез, яр-яр!
Берең былбыл, берең ал гөл, гөрләштегез, яр-яр!
[Татар халык иҗаты, 1980, б. 111–112]

«Яр-яр»ның үзенә генә хас башкару үзенчәлекләре бар. Себер татарлары арасында кызлар белән яшь киленнәрне чәч толымнарына карап аера торган булганнар. Кызлар толымнарын бердән, ә киленнәр икегә аерып үргәннәр. Беренче мәртәбә кызның толымын икегә аерып үрү йоласы туй алдыннан зур чыбылдык эчендә үтәлгән. Бу изге ритуалны кызның җиңгәләре һәм ахирәт дуслары башкарган. «Яр-яр» җырларын нәкъ менә шул чакта көйләгәннәр. Күмәк җыр әйтешүдә кыз, аның әнисе, җиңгәләре, дуслары, кияү егетләре һәм кайнишләр катнашкан [Татар халык иҗаты, 1980, б. 15]. Кайбер төбәктә, мәсәлән, Төмән өлкәсе Тубыл районында «Яр-яр» җырлары «Үләң таш» дигән исем белән дә мәгълүм [Кадыйров, б. 64–65, 65–66]. «Үләң таш» атамасы «үләндәш» сүзе белән аваздаш, үләң – сюжетлы эпик җыр, дигәнне аңлата. Кайбер төрки халыкларда, шул исәптән татарларда да, туй үләңнәре – мәгълүм жанр төре.

«Ишек бавы» җырлары исеме белән атап йөртелә торган иҗат туй йоласы җырлары комплексында шулай ук игътибарга лаек төркем. Алар татарларда яучылау, елату, «Яр-яр» әйтүләрдән соң үтәлә торган гадәткә бәйле җырлана торган булган. Мондый җырларның эчтәлеге кәләш янына керәсе кияүне ишек төбендә туктатып, аңардан көмеш акча сорауга бәйле. Кәләшнең бәясен күтәреп, шаян рухта сатулашу җыр аша барган.

Моннан тыш «Илаһи матур хан кызы», «Аччы, туташ, ишегеңне», «Илаһи мәгъшукнамә», «Хан кызы, ач ишегеңне» кебек әсәрләр фольклорда «Хан кызы» җырлары исеме белән мәгълүм. Бер очракта мөнәҗәт дип, икенче очракта йола җыры яисә уен җыры дип карала торган бу әсәрләр жанр табигате ягыннан шактый катлаулы. Аны

халык поэзиясенең төрле жанрларына якынайта торган поэтик һәм функциональ билгеләр аз түгел. Кара-каршы әйтешеп җырлануга корылган әлеге төркем яшәеш-таралыш формалары һәм шигъри эчтәлеге ягыннан лирик җырларга якын тора. Әмма бу төр җырлар татарларның туй йоласы комплексында башкарыла, нәкъ менә билгеле бер йола үтәүгә, ягъни кияү каршылау, кияүне кыз янына кертүгә бәйле башкарыла. Шуңа да «Хан кызы» җырлары «Йола фольклоры җырлары» буларак каралырга хаклы. «Хан кызы» татарлар яшәгән барлык төбәкләрдә дә киң таралган булган. Аның халыктан язып алынган, я булмаса төрле кульязма чыганакларда саклана торган дистәләгән вариантлары мәгълүм.

Туй йоласы поэзиясенең тагын бер зур төркеме – туй мәҗлесе җырлары. Кыз ягында да, кияү ягында да туй мәҗлесенә кодалар, туган-тумачалар, дус-ишләр җыела. Татарлар яшәгән теләсә кайсы төбәктә андый мәҗлесләр җыр-бию, уеннар белән үткән. Казан татарлары һәм мишәр татарлары туйларында, гадәт буларак, туганлык-кардәшлекне ныгытуга багышланган җырлар, гомум репертуардагы традицион мәҗлес һәм лирик җырлар төп урынны алып торган булса, керәшен татарларында хәлнең бераз башкачарак булуы мәгълүм. Керәшен туйларында туй барышы белән тыгыз бәйләнгән махсус җырлар әүвәл дә, хәзер дә башкарыла, ә җырлашып утыру туйның күркәм бер гадәте булып санала. Бу төр җырлар халыкта киң таралган, алар үзләре аерым төркем тәшкил итә, шуңа күрә халыкның туй йоласы комплексында мәҗлес барышында башкарыла торган ашау-эчүгә бәйле җырларны «Аш-су табыны җырлары» дип атау һәм аларга аерым хезмәттә махсус тукталу дөрес булыр.

Мәгълүм булганча, килен төшерүдә төп рольне кияү егетләре уйнаган. Алар, йола кануннары буенча, урамда, капка төбендә яисә ак келәт янында килен белән кияүгә багышлап күмәк җырлар башкарган, яшь парларга мәхәббәт һәм тигез гомер теләгәннәр. Моннан тыш, кияү йортына килгән яшь киленгә такмазалап арбаулар, ягъни теләкләр әйтелгән. Арбауларның махсус шигъри формасы мәгълүм. «Арбау әйтү» – гаилә коруга, аның нигезен ныклы итүгә багышланган күркәм бер гадәт. «Арбау»ны килен төшкән көнне махсус башкаручы – өлкән яшьтәге хатын-кыздан әйттергәннәр, каенананың да арбау әйтү очраклары булган:

Казаның өреле булсын,
Китмәскә килерең булсын;
Чүмергәнең бал булсын,
Ашаганың май булсын,
Гаиләң ишле, бай булсын,
Абзарың тулы мал булсын;
Күңелең кинә тотмасын,
Авызың серкә йотмасын,
Сыер-танаң мөңтердәп,
Кош-кортларың кыткылдап,

Күз ачтырсын, киленем,
Көн ачтырсын, киленем.

[Татар халык иҗаты, 1980, б. 159]

Татарларда кияүгә атап әйтелгән «арбау»лар да булган. Аның эчтәлеге асылда шул ук, ул кияүгә яраклаштырып әйтелгән теләкләрдән тора. Арбау әйтү гадәте ерак чорлардан килә. Килен кияү йортына аяк атлап керер алдыннан аны арбау такмазалары белән каршылап, йомшак мендәргә бастыру, авызына бал каптыру гадәте әле бүгенге көндә дә яши:

«Кызны алып кайткач, бераү өйгә алдан кереп, әйтә:

– Парлап кайттык! – ди. Шуннан соң өйдә көтеп торучылар булачак киленне каршы алырга чыга, кайтучыларны өйгә чакыралар. Кыз кергәндә тупсаның эч ягына мендәр куялар. Егет өенә атлап кергән кыз ике аягы белән дә мендәргә баса. Моңа булачак каенана әйтә:

– Төкле аягың белән! Исән-имин яшәргә язсын! Йомшак басып йөрер өчен дип салдым мендәрне.

Бал белән май каптыра кызга:

– Балдай тәмле телле бул! Майдай эре! – ди» [Мөхәммәтҗанова, Тән азыгы..., б. 198–199].

Килен каршылаганда арбау әйтү гадәте төрки халыкларның күбесенә мәгълүм. Казакъларда, каракалпакларда аны «биташар» (бит ачу) дип йөртәләр. Киленгә нәсыйхәт рәвешендә аларда көйсез такмазалар түгел, озын-озын җырлар әйтелә [Татар халык иҗаты, 1980, б. 18].

Татар халкының туй йоласы комплексына караган җырлар йола һәм аның гамәли функцияләреннән аерылгысыз бер хәлдә яшәмәүләре белән үзенчәлекле. Вакыт узу белән бу төр сәнгатьнең йолага бәйлелеге юкка чыга барса да, әлеге төркем әсәрләренең туй йоласы белән бәйлелеген таныта торган билгеләр югалып беткән дия алмыйбыз. Шул ук вакытта халыкның йола поэзиясе үрнәкләрен бүгенге көндә дә очратырга мөмкин. Традицион туй йоласы җырлары халыкның шигърият байлыгын үзенә туплаган мул һәм үзенчәлекле чыганак булуы белән әһәмиятле. Туй йоласы вакытында башкарылган җырлар халыкның рухи мәдәниятен, иҗтимагый һәм гаилә мөнәсәбәтләрен өйрәнү җәһәтеннән дә мөһим урын алып тора. Көнкүреш йоласының эмоциональ яңгырашын баету, хиссилегән көчәйтүгә хезмәт итә һ.б. функцияләрен әле дә югалтып бетермәгән иҗатның татарлар яши торган төбәкләрдә бүген дә табылып торуы, алай гына да түгел, шактый актив иҗат буларак яшәве – аеруча кызыклы күренеш.

Әдәбият

Акчурина М. Кыз елату // Шура, 1911. 20 нче сан.

Бурганова Н.Б. Свадебные причитания невесты у крещенных татар Подберезинского района. // Известия Казанского филиала АН СССР, вып. 2, 1957.

Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. СПБ, 1799. В 4-х частях. Ч. 2: О народах татарского племени и других не решенного еще происхождения Северных Сибирских. 1799. 178 с.

Кадыйров И.Ш. Татар халкының туй җырлары: Себер ареалы. Казан: ТӘhСИ, 2021. 188 б.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Тән азыгы – икмәк, җан азыгы – хикмәт // Милли-мәдәни мирасыбыз: Мамадыш. Казан: ТӘhСИ, 2017. Б. 189–240.

Милькович К. Быт и верования татар Синбирской губернии в 1783 году: (Из зап. уезд. землемера Мильковича). Казань: Типо-лит. ун-та, ценз. 1905. 14 с.

Миңнуллин К. М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. 400 б.

Мөхәммәтҗанов Р. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты (туй поэзиясе). Уфа, 1977. 70 б.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Чиләбе татарларында сүз сәнгате // Милли-мәдәни мирасыбыз: Чиләбе өлкәсе татарлары. Казан: ТӘhСИ, 2017. Б. 309–371.

Рәхим Г. Халык әдәбиятымызга бер караш: җырлар. Казан: Гасыр, 1919. 80 б.

Татар халык иҗаты. 25 томда. 2 т.: Йола фольклоры. Төз., иск. һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт. Л.Х. Дәүләтшина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2022. 541 б.

Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары / томны төз., кереш мәкалә язучы, искәрмәләр әзерл. И.Н. Надиров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 320 б.

Урманчеев Ф. Татар халык иҗаты. Казан: Мәгариф, 2002. Б. 71.

Ямалтдинов И.И. Чиләбе өлкәсе татарлары фольклоры (Халык иҗаты үрнәкләре) // Милли-мәдәни мирасыбыз: Чиләбе өлкәсе татарлары. Казан: ТӘhСИ, 2017. Б. 145–224.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре